

יהודי ספרד ערב הגירוש – קמילה או פריחה?

רם בן-שלום

דור גירוש ספרד. קובץ מאמרים, בעריכת י"ט עסיס וי" קפלן, מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל, ירושלים תשנ"ט, 532 עמ'.

קובץ המאמרים "דור גירוש ספרד" מבוסס על הרצאות הכנס של האיגוד הבינלאומי של חברות היסטוריות לחקר תולדות עם ישראל, שהתקיים בירושלים בשנה החמש מאות לגירוש ספרד (1992). בשונה מעשרות כנסים וימי עיון שהתקיימו באותה שנה ברחבי העולם ועסקו במכלול התרבות וההיסטוריה של יהודי חצי האי האיברי, התמקד כנס זה בתולדות יהודי ספרד בתקופה הסמוכה לגירוש ספרד (1492). כותבי המאמרים, מספרד, צפון אמריקה וישראל, משקפים גישות ועמדות שונות לחקר היהודים והאנוסים (הקונברסוס) בחצי האי האיברי ומחוצה לו, במאה הט"ו ובשנים שלאחר הגירוש (1492); וזהו גם אחד הצדדים המעניינים בספר חשוב זה. הקורא העברי, שאיננו בקיא בשפה הספרדית, יוכל לפגוש כאן כמה מטובי המלומדים הספרדים העוסקים היום במחקר החברה היהודית והקונברסוס בימי הביניים. מחקריהם, רובם ככולם (כמו של אחדים מההיסטוריונים מצפון אמריקה וישראל), מבוססים בעיקר על תעודות חדשות, שנמצאו בכמה מהארכיונים החשובים בספרד ובפורטוגל. לצידם עושים מלומדים אחרים שימוש בחיבורים העבריים מספרד, בדפוסים ובכתבי יד, ובספרות הקשטיליאנית והלטינית בת התקופה.

הספר, הכולל עשרים וחמישה מאמרים (ולא עשרים וארבעה כפי שנכתב על גב הכריכה), מהם שבעה באנגלית, מחולק לארבעה פרקים מרכזיים: א – יהודי ספרד ערב הגירוש (הכוונה למאה הט"ו); ב – הגירוש; ג – אנוסים ואינקוויזיציה; ד – התגובות לגירוש. תיקצר כאן היריעה מלתאר את כל המאמרים, ובמקום זאת אנסה לעמוד על אחד ההיבטים המעניינים העולים בקריאת הספר.

בראש ובראשונה בולט בספר היעדרו המוחלט של דיון בקונביבנסיה (convivencia=חיים משותפים), המושג שטבע ההיספניסט החשוב אמריקו קסטרו, או במונח החלופי השכיח היום למושג הקונביבנסיה, בקואקסיסטנציה (coexistencia=קיום ביחד). המאה הט"ו, בקסטיליה ובארגוניה, אופיינה לדעת מרבית כותבי המאמרים (בעיקר הספרדים) בירידה ובהתנוונות של הקהילות היהודיות ובהגברת המתח בין יהודים לנוצרים. כך למשל לואיס סוארס-פרננדס ("ערי קסטיליה והבעיה היהודית") דן בעיונות של האוכלוסייה העירונית בקסטיליה כלפי היהודים. השנאה כלפי היהודים לא הוכתבה מלמעלה על ידי

מעמד האצולה או המלכים אלא ההפך הוא הנכון: דווקא המלך והאצולה ניסו להגן על היהודים, ואילו תושבי הערים ביקשו להיפטר מהם. הסטריאוטיפ היהודי השלילי הלך והתגבש בין תושבי הערים עד שהשם עצמו, "יהודי", נחשב ככינוי גנאי – הביטוי *perro judío* (כלב יהודי) היה בעיני הנוצרים עלבון גדול, וכך הוא בשפת היום-יום עד היום; פירושה של האימרה *hacer una judiada* (לעשות מעשה יהודי) הוא להרע בזדון. ההגנה שהעניקה המלוכה ליהודים בקסטיליה מודגשת גם במאמרו של מרווין לוננפלד "Instruments of Repression: The Marginalization of the Castilian Jewish Community by Isabella the Catholic's Officials, 1474–1492". כך למשל לאור תלונתו של "ירב החצר" אברהם סניור (1487) על הנזיר Antonio de la Peña, אשר ליבה בדרשותיו את עוינות ההמון בסגוביה כלפי היהודים, התבקש הקורחידור (= *corregidor*) ראש עיר ממונה מטעם הכתר) Ruy González de Puebla להיות נוכח בדרשותיו של הנזיר במנזר סנטה קרוס (S. Cruz), ולשלוח לחצר המלכות דין וחשבון מלא על מה ששמע (כיוון שאם התלונה נכונה "זוהי שערוריה לעיר ורעה בפני האל"). ואולם גישת המלוכה ליהודים היתה דוֹרֵעֶרְכִית, ולצד מדיניות ההגנה עליהם נראו כבר כמה וכמה סימנים מבשרי רעות במדיניות הקורחידורים של המלכה איסבל. חיים ביינארט ("גירוש ספרד: סוף מעשה במחשבה תחילה") מוצא כבר בגירוש היהודים מאנדלוסיה (1483) עדות מוחלטת לא רק לנסיגות מקומיים לפתרון שאלת היהודים והקונברסוס על רקע המלחמה בגרנדה המוסלמית, אלא ניסיון לבדיקת האמצעים והתנאים שישררו במדינה עם גירוש היהודים. ההחלטה לגרש את היהודים מכל המלכות גמלה בחצר המלוכה, לדעתו, כבר בשנת 1486, בעת הוצאת פקודות הגירוש ליהודי טרואל (Teruel), סרגוסה ואלברסין (Albarracín), אלא שמשימת כיבוש גרנדה קדמה לה ולכן התעכב הגירוש עד לשנת 1492. חוסה הינוחוסה־מונטאלבו ("הקהילות היהודיות במלכות ולנסיה בשלהי ימי הביניים ערב הגירוש") מעיר כי בשנת 1391, עת פרצו פרעות קנ"א, היתה יהדות מלכות ולנסיה (שהיתה חלק מארגוניה) בעיצומו של תהליך של צמיחה והתפתחות, שנקטע עקב ההתרחשויות (קהילות רבות חדלו מלהתקיים, ביניהן קהילת ולנסיה, בירת הממלכה). על סמך המידע הארכיוני (למשל חווי הפלגה שערכו היהודים עם בעלי הספינות לקראת יציאתם) מגיע המחבר לאומדן של מספר היהודים במלכות ולנסיה ערב הגירוש: 1170 נפשות, ועוד מעטים שחיו בכמה עיירות שאין עליהן כל מידע. היה זה מיעוט זעיר במלכות, שמספר תושביה נאמד בשנת 1510 ב־223.000 נפש בערך. גם הינוחוסה־מונטאלבו מדגיש את תמיכת מלך ארגוניה, חואן הראשון, ביהודים, בניגוד גמור להחרפת השנאה אליהם בחברה העירונית ובעיקר במלכות ולנסיה, שבה פעל הקורטס למניעת נוכחות יהודית בעיר ולנסיה. אך המלך, אשר ניסה לאחר הפרעות להביא יהודים מארגון להתיישב בעיר ולנסיה, נכשל, בגלל העוינות של התושבים ושלטונות העיר. גם שיקום הקהילות היהודיות באנדלוסיה היה מוגבל, כפי שמראה מיגל אנחל לדרויקסדה ("יהודים ואנוסים באנדלוסיה, 1481–1508"), על סמך ניתוח חלוקת המיסים במהלך המאה ה־15. כשניסו השלטונות למשל, לבודד בשנת 1437 את בני הקהילה היהודית בסביליה, שהיתה

הגדולה ביותר לפני פרעות קנ"א ומנתה אלפי נפשות, ולהעביר אותם למגורים נפרדים (למעשה לא בוצע אז הדבר), ביקשו לעצמם אנשי הקהילה בין חמישים ושישה לשישים וחמישה בתים בלבד, בקצה הרובע היהודי הישן. הקהילות בערים הגדולות באנדלוסיה הצטמצמו, ויהודים עברו להתגורר ביישובים שבשליטת האצילים, שבהם הם מצאו מידה רבה יותר של חסות ונוחות. מיגל אנחל מוטיס דולדר ("פירוקן הרשמי של הקהילות היהודיות בממלכת ארגוניה") מלמד גם הוא על ירידה דמוגרפית גדולה והתרוששות היישוב היהודי במלכות ארגוניה. בתקופה זו נעלמו שני רכיבים חשובים שביססו את המעמד המיוחד של היהודים במשך דורות: מעורבותם במנגנון הממשלתי וחשיבותם כמשלמי מיסים וכמקור כספי בממלכה. בשליש האחרון של המאה הראו מאוני הקהילות חוב ציבורי כבד ביותר, שאילו היה נמשך, היו הקהילות פושטות רגל כבר במחצית הראשונה של המאה הט"ז.

הקהילות היהודיות הקטנות ביישובים סמוכים לעיר ולנסיה הצליחו להשתקם, לפי הינחוסה־מונטאלבו ועד לגירוש לא פעלו הספרדים נגדן שוב באלימות. מעניין לראות כי דווקא הקהילה המוסלמית בוולנסיה, אשר ידוע שפרעה ביהודים יחד עם הנוצרים בשנת 1391, הותקפה על ידי הנוצרים בעיר בשנת 1455 – דבר המעיד על הגורל המשותף של יהודים ומוסלמים (או מיעוטים בכלל) בספרד. כידוע, גם אחר כך עברו על המוסלמים בספרד תהליכים דומים לאלו שעברו היהודים, ומשנת 1604 עד שנת 1609 גורשו מספרד המוריסקוס, שהיו אנוסים מוסלמים שהמירו את דתם לנצרות על פי צו מלכותי כמאה שנים קודם לכן.

פן זה של מערכת היחסים שבין יהודים למוסלמים בספרד הנוצרית (נושא הראוי עדיין למחקר ממצה) עולה גם במאמרה של מריה אנטוניה בל־ראבו ("יהדות מזרח אנדלוסיה בתקופה שקדמה לגירוש"). יהודי מזרח אנדלוסיה, שחיו באזור הספר שבין קסטיליה לבין ממלכת גרנדה המוסלמית, שימשו כמתווכים בין הנוצרים והמוסלמים ופעלו בגופים שונים, שתפקידם היה למתן את תוצאות המלחמות, השוד והכביזה, לפדות את השבויים ולהחליפם. מרכזם היה בכפר ששמו – עד היום – באַס של השבויים (Beas de los Cautivos). כמה יהודים עזרו לכובשים הנוצרים במלאכת הרקונקיסטה, כמו פראג' (Farax) "הנוטריון היהודי", או שמואל אבן זכר (Aben Zacar), שהמלך פרננדו מכנהו "המתורגמן שלי לערבית". המוסלמים, תושבי הערים בגרנדה, כמו גואדיקס (Guadix) והואסקר (Huésca), אשר נכנעו לצבא האבירים הנוצרים, עמדו בחווי הכניעה שלהם על כך ששום יהודי לא ישלוט בהם. הם היו מודעים היטב לתפקידים המנהליים של היהודים בקרב המלוכה והאצולה, וחששו אולי גם מכוחה המסחרי־הכלכלי של הקהילה היהודית. סופן של שתי הקהילות היה כאמור רע והן גורשו מספרד, ואולי בישרה זאת כבר ההחלטה בגואדיקס, בשנת 1490, לגרש מן העיר אל הכפר את המוסלמים והיהודים כאחד. מעשה זה הרס את המערכת המסחרית בעיר, והעורק התוסס (רחוב סנטה מריה) הפך להיות רחוב שקט ומסוגר, וכך הוא עד היום.

התגברות העוינות הדתית והמתח החברתי בין יהודים לספרדים עולים גם במאמרים הסוקרים את קבוצת הקונברסוס. משה אורפלי ("לדמותה של היהדות על-פי *Censura et confutatio libri Talmud*, 1488") דן בחיבור אנטי-תלמודי, השייך למסורת ספרותית ארוכה של חיבורים נוצריים שמטרתם להציג את התלמוד והיהדות באור אפל. ייחודו של ה"*Censura et confutatio libri Talmud*" בייעודו האקטואלי לשמש כמדריך לחוקרי האינקוויזיציה שפעלו נגד הקונברסוס" (שני האינקוויזיטורים מסגוביה, הנזכרים בהקדמה כיוזמי כתיבת החיבור, היו גם החוקרים, שתומס דה טורקימדה ביקש להפקיד בידם את החקירה של נאשמי עליית הדם של לה גוארדיה). הלחץ ההולך וגובר של החברה הנוצרית על הקונברסוס בא לידי ביטוי גם במאמרו של ג'וסלין נ' הילגארט ('The Reactions of Catholic Intellectuals to the Jewish Presence in Spain'), המתאר, בין יתר דבריו, מקרה מעניין משנת 1488 מהאי מורקה, שבו המירו את דתם היהודים האחרונים כבר בשנת 1435. קבוצה של בכירי התאולוגים באי הגישה בקשה לשלטונות האי לגרש את הרופא היהודי, אשר התקבל אז באי ועסק בריפוי נוצרים. כדי לבסס את תביעתם ציטטו התאולוגים עלילות דם על היהודים של רצח פולחני וחילול לחם הקודש (במיוחד מספרו של אלונסו דה אספינה (Alonso de Espina), וטענו כי יש "סכנה מרובה בקשרים שבין נוצרים ליהודים". מריה דל פילר רבאדה-אוברדו, במאמרה "הזמת העדים של התביעה במשפטי האינקוויזיציה, 1483-1507", מתארת את החרדה שאפפה רבים מהקונברסוס, לאור תופעת ערויות השקר של עדי התביעה (שנהנו מחיסיון) במשפטי האינקוויזיציה. "כתבי ההומה" של הנאשמים במינות מגלים תופעה של יחסים מתוחים, עוינות וגילויי שנאה בקרב האנוסים והקונברסוס. תופעה זו משתלבת היטב עם מסקנותיו של קרלוס קרטה-פרונדו ("המלנכוליה בקרב אנוסי קסטיליה והגירוש של שנת 1492") על המחנק החברתי שהקונברסוס סבלו ממנו בשנים 1482-1492, ועל המציאות החברתית, שהתדרדרה לעבר אייכולת של יהודים ואנוסים לחיות בהרמוניה בתוך חברה אחת. מציאות זו הובילה לתחושה של ערבוביה רגשית רבה, או מועקה פנימית כפולה ומעורבת – מלנכוליה מתוך געגועים או געגועים מתוך מלנכוליה.

לאור תיאור הירידה וההתפוררות של הקהילות היהודיות בספרד העולה ברבים מהמאמרים, מפתיע למצוא אצל ישראל מ' תא-שמע ("לידיעת מצב לימוד התורה בספרד במאה ה-15") דיון על התעוררות רוחנית גדולה שחלה בקרב היהודים לומדי התורה באותן שנים. לפי יוסף יעבץ (מהמגורשים) "מימי קדם לא היתה מליאה ספרד משיבות ותלמידים כמו שהיתה בעת הגרוש" (הקדמה ל"אור החיים"). תא-שמע מציין למעלה ממאה רבנים שהיו מפורסמים בספרד לפני הגירוש – עמדו בראש ישיבות, חיברו ספרים ופסקי הלכה והיתוו את דרכי לימוד התורה. בנוסף לשיטת הלימוד הספרדי של התלמוד, המכונה "עיון", אשר בבסיסה מצויה הלוגיקה ומטרתה היתה לגלות את האמת של הטקסט (האסכולה של ר' יצחק קנפנטון), עומד תא-שמע על אסכולת לימוד אחרת, שלא נחקרה כראוי עד עתה, שבבסיסה מסורת הלימוד של בעלי התוספות (מאשכנז ומצרפת), ונציגה הבולט הוא יוסף אבן צדיק, מחבר "זכר צדיק". בעלי שיטה זו היו ממשיכי דרכו של

הרא"ש (ר' אשר בן יחיאל), שהתנגדו לערב את המתודולוגיה הפילוסופית עם העיון התורני. לדעת תאשמע זיכרה של האסכולה הזו השתכח מכיוון שרוב הכרוניקאים היהודים, ממגורשי ספרד, נימנו דווקא על האסכולה הקנפנטונית.

לאור תיאורו של תאשמע, ואם נוסיף על כך את הידוע על פריחת הפילוסופיה והמדעים בשנים שלפני הגירוש (למשל על פי עדותו ר' יוסף גרסון, העולה אצל י' הקר, "לדמותם הרוחנית של יהודי ספרד בסוף המאה החמש-עשרה", ספונות, ס"ח, ב' [זו] [תשמ"ג], עמ' 55-56), מתקבלת תמונה של פריחה תרבותית בקרב יהודי ספרד, הבולטת בניגודה המוחלט לתמונת הדעיכה של הקהילות במאה הט"ו, שהוצגה במחקרים המבוססים על התייעוד הארכיוני.

מעניין לציין כי דווקא יוסף אבן צדיק, שלפי תאשמע היה הנציג הבולט של האסכולה המתנגדת לשימוש בפילוסופיה בלימוד התלמוד, העריץ והוקיר את הפעילות המדעית והתרבותית, שעוררו ויזמו בחצרותיהם מלכי קסטיליה וארגוניה. כך למשל, בפרק החמישים של ספרו "קצור זכר צדיק", הוא משבח את התרגום מערבית לקסטיליאנית של ספר האסטרונומיה "זיג אל סאבי" לאל בְּתַאֲנִי, ואת "הלוחות האלפונסינים" (לחישובים אסטרונומיים), שזים אלפונסו העשירי, "החכם", מלך קסטיליה. יוסף אבן צדיק מתפעל גם מהכתב של הלוחות – "כלו מזהב טהור" – ומוסיף "שמי שלא ראה זה הספר לא ראה חפץ מפואר ומעוטר כל ימיו". אבן צדיק אף מהלל בהזדמנות זו את קובץ החוקים החדש והכולל, Las Siete Partidas, שערך המלך אלפונסו העשירי עבור ממלכת קשטיליה (ראו א' דוד, שתי כרוניקות עבריות מדור גירוש ספרד, ירושלים תשנ"א, עמ' 13-14).

תמונת הפריחה וההתעוררות הרוחנית של יהדות ספרד במאה הט"ו עולה גם במאמרו של משה אידל ("לקורותיו של מגורש: ר' יצחק בן חיים הכהן משאטיבה"), הדין בדמותו ה"מינורית" לכאורה (כיוון שלא נמצאה בה תודעה של אחריות לאומית) של ר' יצחק בן חיים הכהן משאטיבה (Xàtiva), איש רוח ומשורר בעל נטיות מיסטיות המשלבות פילוסופיה וקבלה, אשר הגיע לאיטליה ומשם עבר לאימפריה העות'מנית. קהילת שאטיבה, שבמלכות ולנסיה, נעלמה בשנת קנ"א (1391) לאחר הפרעות, ואולם הוקמה מחדש במהרה ושגשגה עד לגירוש. ישב בה גם המקובל ר' יוסף אלקשטיל, שייצג על פי אידל את עולם הקבלה של יהודי קשטיליה, שהיה שונה מן המגמה העיונית הביקורתית שהתפתחה אז בקטלוניה ובולנסיה. מעניינים במיוחד התיאור ההיסטורי של יצחק הכהן את קהילת שאטיבה בזמן הגירוש – "עליצה נמרצה" ומוכנה לקיים את עצת האל – והיעדר המימד המשחי אצלו; תיאורים אלה עומדים בניגוד מוחלט לגישות אחרות של המגורשים המופיעות בספר. למשל, יוסף הקר ("תגובות המגורשים לגירוש ספרד ולשמד פורטוגאל") ויוסף יהלום ("אשמה והאשמה – תגובות לגירוש ספרד ולשמד בשירת הניצולים") מביאים דוגמאות רבות של התרסה וטרוניה כלפי מעלה עד כדי הטלת ספק בהשגחת האל ופקפוק בחוקיות של צדק בעולם; ויוסף דן ("המהפכה בספרות המוסר העברית בעקבות הגירוש") רואה בגירוש ובהתערערות מעמדה של יהדות ספרד במאה הט"ו מאורעות שחוללו

תמורה יסודית בספרות המוסר, שהסיטה את האינטרס האישי של השגת השלמות הרוחנית אל חתירה לשינוי (גאולה) פני המציאות הלאומית בתוך ההיסטוריה.

נראה כי יהודי ספרד היו נתונים במאה הט"ו בשלב של פריחה אינטלקטואלית-רוחנית, וזאת למרות הירידה הדמוגרפית החדה והבעיות החברתיות והכלכליות, שהוברהו ברבים מהמאמרים בספר. נושא זה מודגם גם במאמרו של דב (ברנרד) ספטימוס על מקומה של "האתיקה" של אריסטו בהגותו של פרשן המקרא והדרשן ר' יצחק עראמה ("Yitzhaq Arama and Aristotle's Ethics"), המלמד על התפשטותו המהירה של חיבורו של אריסטו והשפעתו הרבה, מאז תורגם מלטינית לעברית בראשית המאה הט"ו על ידי דון מאיר אלגואדש. נראה גם כי לא ניתן להצביע דווקא על הגירוש כמאורע אשר חולל תמורה יסודית בחיים הרוחניים התוססים של יהודי ספרד, כפי שהדבר מצטייר במאמרו של אליעזר גוטווירט ("Continuity and Change after 1492"), המתאר את המשך היצירה הרוחנית-המדעית האינטנסיבית בקרב המגורשים, ואת התעניינותם בחיבורים שנכתבו בספרד לאחר הגירוש; ואף ניתן למצוא בספרד שלאחר הגירוש המשך למסורת הפולמוס היהודי-הנוצרי וללימודי העברית והארמית בקרב חוגי המלומדים שבין הקונברסוס, ובמיוחד אצל אלפונסו מסמורה (Alfonso de Zamora). המסורת הפולמוסית היהודית נגד התאולוגיה של "השילוש הקדוש" מצאה את ביטויה הממצה בשנים 1530-1531, בכתבי מיגל סרווטוס (Miguel Servetus) וחואן דה ולדס (Juan de Valdés), כפי שעולה ממאמרו של ריצ'רד ה' פופקין ("Marranos, New Christians and the Beginnings of Modern Anti-Trinitarianism"), אשר ניסו לבסס נצרות ללא השילוש (תוך הדגשת אנושיותו של ישוע), או במילים אחרות, נצרות יהודית.

לסיכום: יש לחזור ולומר כי הספר "דור גירוש ספרד" תורם תרומה חשובה להבנת יהדות ספרד בסוף ימיה בחצי האי האיברי ובראשיתה של תקופה חדשה של התבססות ופריחה בקהילות הפזורה האיברית בארצות הים התיכון, האימפריה העות'מאנית ומערב אירופה.

יהודי אתיופיה בהקשר נוצרי

עמנואלה טרויזן סמי

Hagar Salamon, *The Hyena People — Ethiopian Jews in Christian Ethiopia*, Berkeley-Los Angeles-London, University of California Press, 1999, X+157 pp.

מטרות המחקר שלפנינו הן שתיים: א – תיאור אתנוגרפי של הדמיונות, החרדות, העובדות והעולם המדומיין אשר הפריד בין היהודים ובין הלא-יהודים באתיופיה; ב – תיאור מרחב היחסים שבין שתי הקבוצות הללו, כפי שהוא משוחזר מתוך זכרונם של המרואיינים, לאחר הגירתם לישראל.

על בסיס של כמאה ראיונות מעמיקים שהתקיימו בישראל עם עולים יהודים יוצאי מחוות שונים באתיופיה ותוך כדי מחקר שדה שנמשך חמש שנים, בונה המחברת פרשנות מקורית באשר למרקם היחסים שבין שתי הקבוצות. המחברת מנמקת את עובדת התמקדותה ביחסי היהודים עם הנוצרים ולא, למשל, ביחסי היהודים עם המוסלמים, עקב המשקל השונה של הנוצרים ועובדת נוכחותם, לעומת המוסלמים, בעולם המדומיין של יהודי אתיופיה.

מקום נרחב מוקדש להסבר המתודולוגיה של הריאיונות, והטכניקות שהופעלו בפתיחת הריאיון, שהוא, כידוע, החלק היותר קשה, כדי לעודד את הויכרון. היה זה מן המועיל לקבל מידע נוסף על זהותם של המרואיינים, כמו למשל מינם וגילם. הקריאה מעוררת את הרושם שהשחזור הוא בעיקרו פרי של זכרון הגברים יותר מאשר זכרוןן של הנשים; וזאת גם כאשר מדובר בעניינים נשיים, כמו למשל שאלות הקשורות לדם הנידה, אשר לגביהן רואיינו גם נשים. לדוגמה, אין הרבה התייחסויות למעמדה של האשה היהודייה הנטושה או הגרושה באתיופיה, מעמד אשר ידוע עליו ממקורות אחרים, כמו למשל ממקורות מיסונריים. לפי מקורות אלה היו ביהדות אתיופיה מספר רב למדי של נשים נטושות או גרושות, שהחלשת מעמדן דחפה אותן כטרף קל לזרועות המיסיון הפרוטסטנטי. עולם היחסים המצטייר מתוך השחזור כולל בתוכו דוימשמעות: משיכה ודחייה. נראה שאלו הם הרגשות היותר מצויים והמשותפים לכלל הציבור הנידון. יחסי חליפין ומגעים בין הקבוצות היו מעשה כמעט יומיומי, החל מחלב שנחלב בשבת על ידי נוצרים ועד מנהגי קבורה שנהגו הנוצרים כדי להתמודד עם האיסורים המגבילים המתחייבים מטומאת המת. אכן, מה שנראה לי מעניין הוא עובדה כללית יותר המתבררת מתוך המחקר, ואשר נוגעת למעמדם ולאופיים של היחסים ההולכים ונבנים בין קהילה יהודית הרוצה לקיים את מצוות התורה ובין חברת הרוב הנוצרית: "גוי של שבת" הופך להיות לדגם של התייחסות. דגם כזה ניתן למצוא בהקשרים שונים למדי. נראה כאילו קיים

צורך מובנה ביהדות להשתמש באנשים שאינם שותפים לאותה מערכת כללים של חיי יומיום. דגם כזה ניתן למצוא, בין השאר, גם אצל הקראים, והוא בנה את היחסים בין קראים ובין רבניים, כאשר האיסורים המוטלים על הרבניים היו פחות חמורים, כמו במקרה של מנהגי הקבורה.

מאידך גיסא, נראה שחברה המושתתת בבסיסה על שיח נוצרי, אפילו בסביבה בת הקשרים שונים למדי, איננה יכולה שלא להעמיד דגם של האשמות מסוג של עלילות דם, רק פחות מובנות בתוך סביבה נוצרית אתיופית באופן יחסי להקשר האירופאי. ההאשמות המופנות לעבר יהודי אתיופיה על היותם ניוונים מדם ילדים, על שהם הופכים לצבועים כדי לאכול בני אדם, על הקריבם בהמות באותו אופן של הצליבה, נראות, לפי השחזור של הגר סלומון, כיוצאות כולן תמיד מתוך אותו תסריט, וניתנות לשעתוק, בהבדלים זעירים, בהקשרים שונים ביותר.

במובן זה אינני שותפה כלל לתזה של המחברת הסבורה כי הקו המאפיין את התרבות האתיופית הוא האפשרות לקבל כממשות ריאלית גלגולים של אנשים (אדם לצבוע) כמו גם גלגולים של חומרים וצורות; ואף לא לדעתה של המחברת כי מערכת כזו רחוקה למדי וזרה לתרבות המערבית. ממה שמתגלה בחיבור, נראה לי שמערכת היחסים שבין חברה נוצרית ויהודית נוצרת ונבנית באופנים דומים לאלה המתקמים הן בהקשר האירופאי הן בזה האפריקני. העובדה שהחברה האתיופית פיתחה את הרעיון של גלגול אדם לחיה כדי להצדיק את תוקפנותה כלפי המיעוט אשר עימו חלקה חוויות יומיומיות רבות, בעוד שהחברה האירופית לא חשה צורך במהלך מסוג זה, למרות שאף היא ניסחה האשמות דומות, מוכיחה לדעתי עד כמה מושרש בשיטה הנוצרית אופי זה של יחסים עם היהדות. אך מעל לכל חילוקי הדעות על התזה, החיבור, המצויד בביבליוגרפיה, מפתח וגלוסר, מהווה תרומה מעניינת למחקרים על "ביתא ישראל" לאחר ההגירה לישראל, הן הודות לשיטת המחקר שלו הן בגלל תוכנו.

אלג'יריה – ארץ של חכמים וסופרים

מיכאל ריגלר

מאיר מרדכי מרציאנו, ספר מלכי ישורון – תולדות החכמים וראשי עם קודש זצ"ל מאלג'יריה מימות רבותינו הגאונים ז"ל ועד דורנו ורשימת חיבוריהם שראו אור בדפוס. ירושלים, מכון הרש"ם, תש"ס. 4+310 עמ', פקסימיליות, אירוסים.

הביוגרפיה היא סוגה ספרותית שמטרתה לתאר את חייו של אדם. היא נועדה לסייע בחקר ההיסטוריה, לשפוך אור על התקופה והסביבה שבה פעל האיש ולהיות מעין "יד ושם" לדמות המתוארת. יש להבחין בין ביוגרפיות המוקדשות לאישיות אחת, ובין ביוגרפיות מקובצות המוקדשות בדרך כלל לקבוצת אישים שיש להם מכנה משותף, קשר של מקום או של זמן. בזו האחרונה יש והתיאור ממצה וכתוב באריכות, ואחרות ב"קצירת האומר", בהתאם לחומר שעלה בידי המלקט לאסוף על אותה דמות. יש הרואים בביוגרפיה אמצעי חינוכי, להצגת דמויות מופת היכולות לשמש דוגמה ואפילו לעורר חיקוי והודעות. תהא תכליתה של הביוגרפיה מה שתהא, מהראוי שתהא בה מזיגה של אמת ואמנות הכתיבה.

ספר הביוגרפיה המונח לפנינו, "מלכי ישורון", סוקר את פעילותם וחייהם של חכמי אלג'יריה מתקופת הגאונים ועד לחיסולה של גלות זו, עם עלייתם של רוב היהודים לארץ ישראל בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים. אופן התיאור ועריכת החומר כפי שהובאו בספר נושאים אופייניים מסורתיים, שכמותו כבר ראו אור בספרים החל מן המאה הי"ח, כגון ספר "שם הגדולים" לחיד"א, "תולדות חכמי ירושלים" לר' אריה ליב פרומקין, "דור דור וסופריו" לר' בן ציון אייזנשטט, ועוד. הצד השווה לכולם, שמלקטיהם אספו מידע מתוך שערי ספרים, הסכמות לספרים, שו"ת"ם, איגרות וכדומה. אף מחבר הספר הנידון הלך בדרך זו, והוא מציג בפני הקורא מאות שמות של חכמים שפעלו במשך מאות שנים באלג'יריה, ומספר את קורותיהם ושמות יצירותיהם. כמובן, ככל שהאישיות רחוקה בזמן, גדל הקושי לתארה תיאור ממצה.

הרעיון לאסוף ולקבץ תחת קורת גג אחת את תולדות חייהם של חכמי ארץ אחת מן העבר ועד ימינו, יש בו עניין לאנשי אותה ארץ המתרפקים על עברה, ולכל מי שמבקש להכיר את הנפשות שפעלו ותרמו לחיי התרבות התורנית של האזור. זכתה צפון אפריקה ובשנת תרצ"א התפרסם ספר ביוגרפיות על חכמי מרוקו, "ספר מלכי רבנן", לר' יוסף בן גאיים (ירושלים תרצ"א), וכן ספרו של ר' יעקב משה טולידנו, "נר המערב" – תולדות ישראל במרוקו (ירושלים תרע"א) ובמהדורה חדשה (ירושלים תשמ"ט); הספר האחרון

עריכתו שונה). שני הספרים היו חלוצים בתחום, ויכלו לשמש דוגמה ומקור השראה לספר "מלכי ישורון".

החיבור הנידון מחולק לארבעה חלקים: א – מבוא היסטורי על תולדות היהודים במגרב ובפרט על יהודי אלג'יר; ב – הביוגרפיות, שהמחבר קרא להן "מלכי ישורון"; ג – מערכת ספרי חכמי אלג'יריה; ד – שבחי חכמי אלג'יריה, ובו סיפורי מעשיות על חכמים, מעשה נסים וכדומה.

רוב הביוגרפיות זכו לתיאור קצר, פרט לאישים אחדים כמו הרי"ף (שנולד באלג'יריה), הריב"ש, הרשב"ץ, ר' אברהם סבע, ר' יעקב ששפורטש ואחרים. יפה נהג המלקט שערך את רשימת החכמים לפי שמות המשפחה וציין לרובם את המקורות שמהם דלה את המידע. בדרך עריכה זו מקבל המעיין תמונה על משפחות חכמים ששירתו את קהילותיהם דור אחרי דור. (בביוגרפיות שצוינו לעיל הסידור הפנימי הוא לפי השמות הפרטיים, ועל כן רק במפתח המחרים יכול המעיין להתרשם ממשפחות הרבנים וההנהגה המקומית.) מהעיון ברשימת הרבנים ניתן ללמוד למשל שהרב הנרי הלוי רב באלמעסכר (מסכארא; Mascara) כיהן ברבנות משנת 1908 עד שנת 1913, ונספה בשואה בשנת 1942 (עמ' 153). דמות אחרת העולה מפרקי הביוגרפיה הוא הרב אברהם משה בר' יצחק מאיר פינגרהוט, שמו מעיד על מקורו האשכנזי. הוא נולד בטורקן (פולין) בשנת תרס"ט (1909), בשנת תרצ"ו (1936) בא לאלג'יר בדרך בריחתו מפולין, ונתמנה כראש בית הדין בשנת תשי"ג; חיבר ספרי שו"ת. לאחר מספר שנים עבר לפריס, שם נפטר בשנת תשכ"ב (עמ' 155). לפנינו אפוא פרק מאלף על גורלו של עם ישראל, הנודד למקום שרגליו מוליכות אותו ובלבד שיהא זה מקלט לשעה.

פרק הביוגרפיות מלווה בפקסימיליות של ספרים, בפורטרטים, תצלומי מצבות ואוטוגרפים של אחדים מהחכמים הבולטים המוזכרים בספר. הצגת מפת אלג'יריה על קהילותיה שכינה בהן רבניה ומנהיגי העדה (עמ' 127) חשובה ביותר; אמנם ראוי היה לציין את מקורה של המפה.

המלקט מזכיר בספרו חכמים שעברו דרך אלג'יר או רק נקברו באדמתה, אך את רוב חייהם עשו באחת הקהילות היהודיות שבצפון אפריקה. כך למשל ר' אברהם סבע (ראו עליו מלכי רבנן, עמ' יד-טו; עמ' 177). וכן ר' עמנואל ב"ר דוד פראנשיס, רב מליץ ומשורר מאיטליה ששהה כמה שני באלג'יר (עמ' 200), ועוד. המלקט העשיר את הביוגרפיות ברישום כתביהם של האישים והרבנים, אך הרשימה לא תמיד מלאה. כך למשל, ברשימת חיבוריו של ר' אברהם ב"ר מרדכי אנקאווא, שהמלקט הקדיש לו ערך גדול (עמ' 45-46), נשמטו חיבורים כגון "עט סופר", "שיבת אברהם" וספר "שער השמים" (ראו רשימת הספרים ב"מלכי רבנן" בערכו).

בחלק ג', שהוא מערכת הספרים, חוזר המחבר על רשימת החכמים ורושם לצידם את חיבוריהם (הנזכרים גם בפרק ב') אולם כאן ציין פרטים ביבליוגרפיים – מקום הדפסתם ושנת הדפסתם. שמא היה ראוי לערוך פרק זה בסדר א"ב של שמות החיבורים (ולצידו שם מחברו), שהרי לא תמיד זוכר הקורא את מחבר הספר, ואילו כותר הספר שגור בפיו.

בין כך ובין כך, במדור זה משתקף העושר התורני-התרבותי שנוצר במרחב תרבותי זה. מתוך ציון מקום הדפסת הספרים עולה שחלק ניכר מהספרים (אולי רובם) נדפסו מחוץ לגבולותיה של אלג'יריה, כגון באיטליה, בתורכיה, בארץ ישראל ובארצות צפון אפריקה שכנותיה של אלג'יריה. החלק תורם לתולדות הדפוס בצפון אפריקה, וזו תוספת ברכה לספר.

החלק הרביעי בספר הוא "שבחי חכמי אלג'יריה". כאן כינס המחבר סיפורי מעשיות, סיפורי נסים הקשורים בחכמים הנזכרים בספר, וכן מעשיות שאירעו בקהילות אלג'ירי ("מעשה בתלמסאן", עמ' 278-280), "סיבת מאורעות הדמים של שנת קנ"א בספרד" (עמ' 290-291) ועוד. והרי דוגמה לאחד הסיפורים:

מעשה בספרי הרשב"ץ זלה"ה. ר' שמעון בר צמח דוראן, בעל ספר התשב"ץ (אמשרדם תצ"ח) היה מכבד את ספריו ומוקירם. יום-יום היה מנקה את ספריו במטלית של משי מיוחדת לשם כך... בשכר זה זכה רבי שמעון, שהעש והרקבון לא ישלטו בספרי התשב"ץ [...והעיד] ר' שלום בער שניאורסון מליובביץ... שאפילו אם ספר התשב"ץ עומד בין ספרים אחרים ששלט בהם העש ועשה בהם נקבים נקבים חלולים חלולים, ספר התשב"ץ נשאר עומד שלם ויפה (עמ' 305).

פרק זה חריג בחיבורים מן הסוג הזה (בספר מלכי רבנן משולבים סיפורים ופיוטים בצמוד לביוגרפיה) אך הוא מוסיף חן מיוחד לספר, ובוודאי מדבר אל ליבם של קהל קוראים מבני אלג'יריה, שמעשיות אלה סופרו בה מדור לדור.

מחבר הספר השקיע מאמץ כן ורציני ללקט פרטים ביוגרפיים על חכמיה ורבניה של אחת מהגלויות העתיקות של עם ישראל, ועל כך יש לשבתו. הוא פתח צוהר למי שמעוניין להכיר את תרבותם ותורתם של רבני אלג'יריה, והעשיר את מדף הספרים בספר עזר, שעשוי לגרות את הקורא להמשך המחקר על אודות החכמים, הרבנים וראשי הקהילות באלג'יריה.